

NYMPHAEACEERNE I FOLKEMEDICINEN

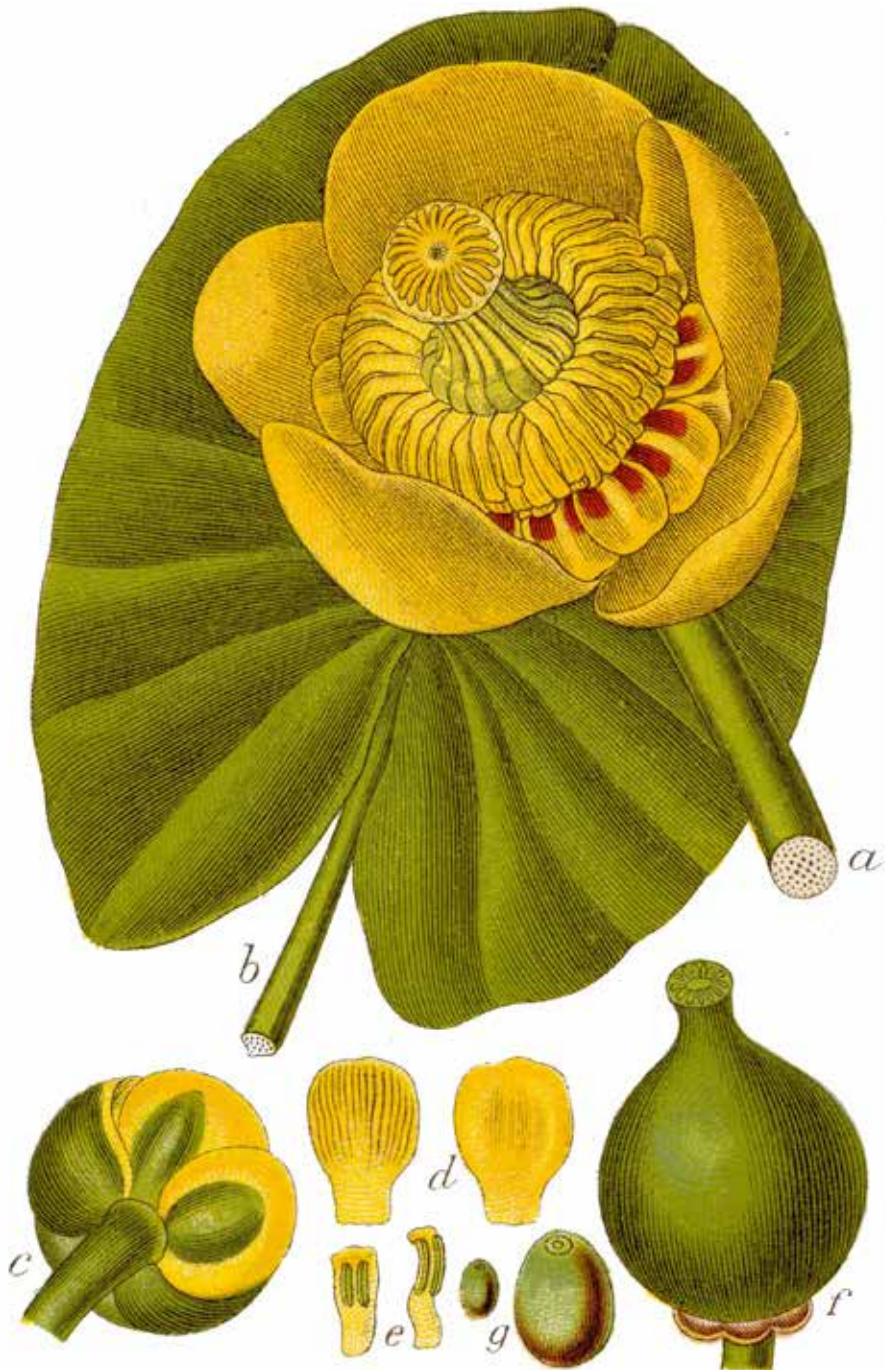
Åkanderne, Nøkkeroserne eller Vandliljerne (Nymphaeaceae) er en plantefamilie af hydrofytter, hvis cirka 100 arter forekommer i alle klimazoner med undtagelse af de polare. Et morfologisk fællestrekk er de tykke stivelsesrige rodstocke (rhizomer), de store langstilkede flydeblade og store smukke enlige blomster.

Familien er i Danmark repræsenteret af tre arter i to slægter: *Åkande* (*Nuphar luteum* og *N. pumilum*) og *Nøkkerose* (*Nymphaea alba*). Gul åkande og nøkkerosen ses ret almindeligt i vore åløb, søer og grave.¹ Førstnævnte findes i hele Skandinavien (undtagen Island og Færøerne) og det øvrige Europa; i Middelhavsområdet er den dog meget sjælden. Sydgrænsen går fra Tunis og Alger over Sardinien, Kalabrien, det mellemste Grækenland til Israel, Tyrkiet, Kaukasus, Nordpersien, Kazakhstan, Altai og dele af Centralasien (mangler i det nordøstlige Rusland). Nøkkerosen træffes i hele det mellemste og sydlige Europa (i Sverige indtil 62° n.br.), men mangler på Island, Færøerne og Orkneyøerne, vokser i Nordafrika, Syrien, ved Sortehavet, i Kaukasus, Sibirien, Mongoliet og på Himalayas nordvestside. Begge indvandrede til Danmark i forhistorisk tid. Man fandt rester af nøkkerose i svejtsiske pælebygningsrester,² hvorimod hverken denne eller åkanden er repræsenteret i de rige fund af plantefrø fra det middelalderlige København.³

Nymphaea lutea.
Gul Åkanden.

Åkande eller gul näckros (Nuphar luteum, tidigare Nymphaea lutea), ur Leonhart Fuchs, De Historia Stirpium, c:a 1545.

Åkande eller gul näckros, ur Johann Georg Sturm, Deutschlands Flora in Abbildungen, 1796.

Af interesse for nærværende arbejde er endvidere den ægyptiske *Lotus* (*Nymphaea lotus*) og den ”ægte” indiske *Lotus* (*Nelumbium speciosum*, *Nelumbo nucifera*), som med buddhismen udbredtes til hele religionens østasiatiske område. *Nelumbium speciosum* var i ægyptisk oldtid meget almindelig ikke blot ved Nilens bredder, men groede også på Sicilien, i Grækenland, Syrien og dele af det nuværende Tyrkiet (under 41° n.br.). Nu findes den ikke vildtvoksende nogen af stederne. Man antog tidligere, at en klimaændring måtte være årsagen til artens forsvinden. Men det kan ikke være tilfældet, thi planten trives stadig udmærket i ægyptiske anlæg og det mellemste Italiens parker. Den blev sandsynligvis udryddet – de få frø blev spist ligesom rødderne; hungersnød hærgede ofte under og efter krige og ingen tænkte på at dyrke eller frede den nyttige vækst, som derfor uddøde.⁴

Ud over disse Nymphaeaceer nævnes to *Nuphar*-arter i kanadisk og kinesisk medicin, fire *Nymphaea*-arter i nordamerikansk, en *N.*-art i henholdsvis sibirisk, indisk-kinesisk, sydamerikansk og sydafrikansk medicin. Endelig den sydøstasiatiske *Euryale ferox* og *Victoria regia* i Amazonas.

NAVNE, MYTER, OVERTRO

Fællesnavnet *nymphaea* (*νυμφαία*) møder vi allerede hos de antike græske forfattere Theophrastos (372–287 f.Kr.) og Dioskurides (1. årh. e.Kr.);⁵ der afleder det fra vandets nymfer eller nikser. Oprindelsen til det gamle navn (*ne*)*nuphar* er omstridt. Det kan over middelalderlatin stamme fra sanskrit *nilotpala* for Indiens blå lotus, jnf. arabisk *naufar* ’blåt skinnende’, eller *nuphar* ’spiselig’. Moderne persiske navne til *Nelumbium* og *Nymphaea* er henholdsvis *nilofer* og *nilufar* – nutidsfransk har *nénuphar* for *Nymphaea* og *Nuphar*. Da man endnu ikke

var klar over planternes køn, blev med smuk og træffende symbolik den hvide nøkkerose kaldt *nénuphar foemina*, den gule åkande *nénuphar mas*, jnf. ital. *carfaro femina* (nøkkerose) og *c. maschio* (åkande). De blev forhen regnet til samme slægt og nøkkerose knyttedes til dem begge. Også folkemedicinsk sker der ofte en forveksling eller sammenblanding.⁶ Uagtet selv botanisk ukyndige let kan skelne dem fra hinanden, resulterede fælles voksested og habitus i folkelige fællesbenævnelser. Ældre forfattere til og med Linné anfører kun *Nymphaea alba* og *N. lutea* eller skelner mellem *to slags åkander, hvide og gule*. Navnene fra før 1600-tallet gælder sandsynligvis kun den særligt iøjnefaldende nøkkerose.

Mennesket har gennem årtusinder beskæftiget sig med vandliljerne, som dels gav næring og dels lægemidler mod sygdomme på krop og sjæl. Fra først af var det sikkert blomsternes størrelse og skønhed, der tiltrak opmærksomheden. De store lysende hvide, gule, røde eller blå blomster i ensom, utilnærmelig majestæt på et mørkt vandspejl virkede gådefuldt dragende på menneskesindet. Der var noget ”levende” ved disse blomster, som åbnedes og lukkedes – ”vågnede” og ”sov ind” – ved morgen og aften ... det måtte være de personificerede vandånder. Planternes nære kontakt med det livgivende (og dræbende) vand spillede utvivlsomt en rolle både for symboliken og deres medicinske anvendelse. Den indiske lotus’ frø spirer allerede i frugten, er altså på en måde ”levendefødende” og egnede sig derfor godt som sindbillede på skabelsen, frugtbarheden, ja selve livsprincippet.⁷ Man viede blomsterne til guder, tilbad dem som hellige – vandliljen blev Orientens tempelblomst par excellence. De døde fik dem med i dødsriget; anvendelsen som begravelsesblomst synes at have været meget almindelig i det ægyptiske XIX. og XXI dynasti, da kransen af lotus lagdes på ligets bryst, indtil hele sarkofagen var fyldt.⁸ Så stor en rolle spillede

navnet lotos (lat. lotus) i oldtidens botanik, at det blev knyttet til både vandplanter, landurter og træer – således *Celtis australis*, hvoraf man skar gudebilleder, endvidere (moderne nomenklatur) *Diospyrus*-, *Lotus*- og nogle *Zizyphus*-arter.

Indiens lotus (*Nelumbium speciosum*), buddhismens hellige blomst, afbildes som Buddahs trone og er hindupræsternes *padma*. ”Lotusøjne”, ”lotushjerte” etc., som så ofte nævnes i sanskrit-litteraturen, refererer sikkert til *Nelumbium*?

Som et produkt af Nilens dynd blev lotus'en flodens tegn og ofredes til Osiris sammen med andre smukke ting, der kunne behage guden. På monumenterne afbildes to arter: *Nymphaea lotus* og *N. coerulea* – sidstnævnte optræder hyppigst, idet blomsten ses på praktisk taget alle oldægyptiske gravmæler o.a. monumenter. Det var også religionens favoriserede blomst og afbildes bl.a. som gudeoffer i det IV. Dynasti.¹⁰ Men selv om vandliljerne havde så stor betydning i Ægyptens sociale og religiøse liv, synes de ifølge Conards omhyggelige studier ikke at have været genstand for egentlig kult (”worship”). *Nelumbium speciosum* er blevet udpeget som ”Ægyptens lotus”, skønt planten aldrig blev fundet på landets gamle mindesmærker. Den var, efter alt at dømme, ukendt dér før persernes ankomst, og før den romerske periode fandt den ingen anvendelse i kunsten. Uden for vandliljernes blomstrings-sæson blev andre vækster brugt på tilsvarende måder. De blev altså ikke tilbedt, var blot ægypternes yndlingsblomster.¹¹

Gennem tiderne og i alle lande blev vandliljerne sat i forbindelse med kvindelige væsener. Plinius gengiver i sin *Naturalis historia* XXV, 7, 37, en græsk myte om planten *nymphaea*, der opstod af en nymfe, som hentæredes af glødende men uengældt elskov til helten Herkules (Herakles)¹² – heraf det græske navn *herakleios*, videreført i latinen som *clava Herculis* (Marcellus Empiricus), *clavus Veneris*

(Apuleius), *cacabus Veneris* (ty. glossarium 1400-tallet, om *Nuphar*),¹³ *radix Herculis* og *digitus Veneris* (1750).¹⁴ Den ægyptiske lotus gjaldt for at være ”Nilens brud”, jnf. armen. *harsnamaten* ’brudens finger’,¹⁵ i Indien hedder det, at kærlighedsgudinden første gang blev set sejle på et lotusblad ned ad den hellige flod Ganges; også gudinden Lakschmi tænkes sejle omkring i den skønne rosenrøde sirischablomst (lotus).¹⁶

I nord- og mellemeuropæisk folketro sættes åkanden og navnlig nøkkerosen ligeledes i forbindelse med vandets ånder.¹⁷ Nogle steder skal det være en forvandlet jomfru,¹⁸ der ved midnat danser i hvidt gevandt på vandspejlet, mens nøkken skjuler sig under bladene. Alferne bruger blomsterne eller bladene som både, hvori de sejler i stille måneskinsnætter¹⁹ – et motiv, som bl.a. H. C. Andersen udnytter (*Tommelise*).

Herhjemme mente man, at Nøkken holdt til i åer og damme, hvis tilsyneladende fredelige flade rummer skjulte farer. *Gribes en Badende af Krampe i Dammens kolde Vand og bliver han hængende i Vandplanternes slimede Stængler, da er det Nøkken, der tager ham; derfor har de lumske Dammes skønne hvide Vandliljer fået Navnet Nøkkeroser*.²⁰ Folkevise beretter om Nøkken eller Strømkarlen, som drager ungdommen i fordærv med sit strengespil. Näcken stikker sin violin op mellem bladene for at lære menneskene at spille; violinen ligner ganske nøkkerosens bærfrugt (Sverige).²¹ Men han tager alle børn, som vil plukke de fristende blomster og falder i vandet (Norge).²² Folketroen genspejles i en række navne til åkande og nøkkerose:

da.²³ *hølmandsflaske* (S.V.Jyll. 1929) høl = dybt hul i åens kurve, hvor Hølmændene siges at holde til,

krogmandsblomme (Als ca. 1925) Krogmand = nøkke,
søfrue (Jyll., medio 1800-tallet),
åkoneblad (1787),

ellerose (Loll. 1950) = Ellepigens blomst.

sv.²⁴ *bäckamansört*.

ty.²⁵ *nixblume*,

wassernymfer, -män,

schwänenblume.

polsk²⁶ *wódna knjeznicka* 'lille vandfrøken'.

Det er imidlertid et spørgsmål, om den nord-europæiske nøkke- eller nymfetro ikke skyldes – eller i det mindste blev stærkt påvirket af – traditioner indvandret fra Orienten. *Skjont dette Sagn* [om Nøkkens natlige sejlad i blomsterne] *næppe længe finder tiltro ... peger det dog tydeligt nok tilbage på sit ældgamle Udspring*.²⁷ Interessant i denne forbindelse er det fællesnordiske nøkke-navns etymologi – i ældre nydansk betød *nykr* også flodhest, oldhøjtysk *nihhus* krokodille, oldengelsk *nicor* vanduhyre, flodhest, og det svenske *näck* er måske beslægtet med græsk *nizein* 'vaske'.²⁸

Vandliljerne er også blevet opfattet som menneskers reinkarnation. Ved den næsten udtørrede Kinzigflod ved Hanau (Hessen) siger man, at der er druknet lige så mange mennesker som der er åkandeblade i floden.²⁹ Når børn eller fiskere drukner, skyder deres sjæl op som nøkkeroser (Weichsel).³⁰ Eskimøerne i Alaska har et sagn om tvillinger, der før fødselen sidder på åkandeblade langt borte,³¹ og i Indien fortælles, at en lotus stiger frem til overfladen dér, hvor pige er druknet, og om en prinsesse, der efter døden forvandlede til en lotusblomst.³²

T A B U

De snehvide blomster blev allerede af grækerne og romerne brugt som sindbilleder på fromhed og blufærdighed. Ifølge sagnet flygtede den kyske nymfe Lotus for frugtbarhedsguden Priapos og forvandlede til blomsten af samme navn. Det var vestalindernes kyskhedstegn,

og som sådant fandt den nordiske nøkkerose anvendelse som antafrodisiakum mod "uren kærlighed".

Ville man hylde en ung piges uskyld, skulle man give hende en nøkkerose (M. Jyll.).³³ Tilsvarende i Indien: Siva giver i drøm mand og hustru en lotusblomst som opfordring til kyskhed; den benyttes i en kyskhedsprøve og i et orakel for at konstatere om en kvinde forbliver tro.³⁴

Drukneulykker under plukning af åkander og nøkkeroser bidrog – sammen med nymfemyten – til den vidt udbredte overtro om disse blomsters diaboliske natur³⁵ og skabte en "tabu", som vel navnlig var møntet på børnene, jnf. *erba dou Diable*, *herbe d'Infer*,³⁶ *duivelskruid* (1644ff.),³⁷ gælisk *rabhagach* 'give advarsel', *buillite* 'alfeskudt'.³⁸

Blomsterne måtte ikke plukkes, de havde magiske kræfter;³⁹ gjorde man det alligevel, skulle der siges beskyttende trylleformularer, vandets ånd Kühleborn først spørges om forlov eller tales venligt til planten – ellers fik man onde drømme (Tyskl.).⁴⁰ Blev blomsten skåret af med en kniv, flød der blod ud af stilken.⁴¹ Det var farligt at plukke nøkkeroser, for de groede dér, hvor lynet slog ned i vandet (Tyskl.),⁴² og den, der rykkede et blad eller en blomst af, risikerede at blive døv (Sverige),⁴³ hvorfor man gjorde bedst i at tilstoppe ørene, så man ikke hørte "die Wasserjungfer"s døds-skrig (Tyskl.).⁴⁴ Var man under plukningen af en nøkkerose så uheldig at falde, ville man siden komme til at lide af "den faldende syge" (epilepsi), sagde man i Friesland.⁴⁵ Forældrene advarede børn mod at plukke nøkkeroser – de gav fnatkløe (Vestpreussen).⁴⁶ Når "søen blomstrer" giver vandet et udslæt, som meget vanskeligt læger (sv. Finland).⁴⁷

Jeg mindes, hvorledes gamle Folk i min Barndom advarede mig mod at lugte til Aakanderne, og denne Advarsel gives endnu børnene hist og her. Overalt, hvor jeg på

botaniske Rejser har spurgt Folk om Grunden dertil, har jeg bestandig faaet det samme Svar, som ... erholdt i Barneaarene: at naar man lugtede til dem "kunne man let blive tosset". I heldigste tilfælde vilde man faa Hovedpine.⁴⁸

Ja, nøkkerosen virkede direkte dræbende (Sverige),⁴⁹ berøringen alene var dødbringende (Tyskland).⁵⁰ I flere nordtyske distrikter måtte der ikke føres nøkkeroser ind i huset, så døde en af dets beboere eller et husdyr.⁵¹ Her har blomstens "ligfarve" vel også spillet ind. På Ålborg-egnen hed det i forrige århundrede, at åkandens rodstok indeholdt en "forfærdelig gift", som dræbte køerne, hvis de åd den. Nøkkeroser måtte heller ikke foræres bort, da der var uheld ved dem (Tyskl.),⁵² eller sættes i gravkranse (Sverige)⁵³ – de stjal lugtesansen fra folk, som lugtede til dem. Dog blev nøkkeroser lagt ud på kirkegårdene i en egn af Østpreussen.⁵⁴ Endelig er på Møen noteret, at hvis man holdt en åkande – "orkan" – i hånden, skete der en ulykke, når/eller vinden rejste sig til orkan.⁵⁵ Troen skyldes sandsynligvis en omtydning af navnet; ca. 1500 er i Thott 4° 710 83^r tilføjet *okanerod* ved *Nuphar luteum*.⁵⁶

INDHOLDSTOFFER

Åkandens og nøkkerosens farmakodynamik blev utvivlsomt stærkt overdrevet af såvel signaturlæren som den folkelige og empiriske medicin, men de indholdsstoffer, som i nyere tid påvist, kan dog i nogen grad legitimere applikationerne.

Nymphaea alba blev i 1800-tallet undersøgt af en række farmakologer og deres resultater suppleret i vort århundrede. Hele planten, men navnlig rhizomet, indeholder flere alkaloider, som let nedbrydes og kemisk ikke er nærmere identificeret. I 1933 fandt Bures og Hoffman

i rodstokken nymphaein'et ($C_{14}H_{33}NO_2$), som meget ligner, men ikke er identisk med nedennævnte nupharin. Forsøg med dyr viste dets depressive virkning på centralnervesystemet, hvis motoriske nerver blev lammet uden effekt på hjertet.⁵⁷ Året efter opdagede J. Modrakowski i nøkkerosens blomster et glykosid, han kaldte nymphalin; dets virkning på hjertet og blodkarrerne mindede om digitalis'.⁵⁸ Givet i terapeutiske doser reduceres hverken pulsrytme eller blodkarrenes kontraktion. Ifølge Gessner virker nøkkerosens alkaloider i dyreforsøg først ophidsende på centralnervesystemet (øget reflekspirring), så lammende med søvnliggende tilstande og til sidst lammes storhjernens og åndedrættet helt med dødelig udgang. Glykosidet har en vis "hjerTESTyrkende" effekt.⁵⁹

I rodstokken af *Nuphar luteum* fandt Dragendorff 1879 alkaloidet nupharin; dets indflydelse på nervesystemet er ringe og toksiniteten lav. Åkande og nøkkerose indeholder flere andre (og rimeligvis identiske) ikke nærmere bestemte alkaloider, i rodstok og frø garve-, citron-, vin-, æble- og lidt oxalsyre, dekstrin, stivelse (frøene 47 %), fedt og aske⁶⁰ den ægyptiske lotus et alkaloid svarende til nupharin.⁶¹

Nymphaea alba optoges i den svenske farmakopé 1699, medicinaltaksten 1739 og 1777, i Linnés fortegnelse over officinelle vækster 1741 (rod og blomst), herhjemme forsvandt drogen *flores nymphaeae albae* med *Pharm. Dan.* 1772. Fra begyndelsen af 1800-tallet mister skolemedicinen interessen for disse planter, som herefter næsten udelukkende finder anvendelse i folkemedicinen og ikke nævnes i moderne lægeurterbøger. Når *Nymphaea* stadig figurerer i *The Dispensatory of the United States* (24. udg. 1947), må det vel betragtes som en anakronisme, da drogen næppe mere finder anvendelse. Den tillægges her adstringerende (tanninholdigheden) og feberstillende virkning, skal være antafrodisiakisk og modvirke spermatorrhoe.⁶²

Nymphaea lutea. Gøel Seebloem.

Åkande eller gul näckros (*Nuphar luteum*, *tidigare Nymphaea lutea*), ur *Christian Egenolff, Herbarum, arbum, fruticum, frumentorum ac leguminem, Frankfurt, 1546.*

ANTAFRODISIAKUM

Som blufærdighedssymbol siden oldtiden kom vandliljerne til at indtage en betydelig rolle i udvidet forstand, nemlig som antafrodisiakum. Flere tildels samvirkende momenter gjorde udslaget: de renhvide, utilnærmelige blomster groede i det tavse, kølige og "slukkende", stillestående eller langsomt rindende

vand – egenskaber, som man mente gik over i væksterne og gav dem lægekraft mod feberhede og for stærk kønsdrift. Man hæftede sig dog næppe ved bladenes signatur: hjertedannede, kølige at berøre.⁶³

Overtroen er på mange måder inkonsekvent og også denne anvendelse som kærlighedens "modgift" danner en mærkelig kontrast både til den indisk-ægyptiske frugtbarhedsymbolik omkring lotusblomsten⁶⁴ og til de nordeuropæiske forestillinger om vandets ånder Nøkken, Åmanden, Strømkarlen, Huldren, Elverpigen m.fl., idet man opfattede dem som stærkt sanselige væsener, der – ofte i tyrs eller hoppers skikkelse – stræbte efter kvinder og mandfolk. Motivet bruges hyppigt i middelalderens sagn og folkeviser, og nyere folketro hævder, at kvinders erotomani skyldtes samkvem med Nøkke eller Åmand. De overnaturlige væsener prøvede at trække menneskebørnene ned i dybet – brugt som antafrodisiakum berøvede Nøkkens blomster også de små børn livet, men rigtignok på en anden måde!

Theophrastos skriver i den græske botaniks hovedværk *Historia plantarum* (IX, 19), at de store blade af *nymphaea*, pulveriseret og anbragt på sår, standser blodet; planten er også nyttig at drikke for indvortes sygdomme, men som antafrodisiakum nævnes den først af Dioskurides' *De Materia Medica* (III, 132, 138, 143). Han anbefaler rhizom og frø, indtaget med vin, for dysenteri og mavebesvær samt som et effektivt antafrodisiakum: *eadem contra veneris insomnia bibitur, quae adimit: quin et aliquot diebus continuo pota, gentiale flaccidum et enerve reddit.*⁶⁵ Også Plinius berømmer, med ældre forfattere som kilde, nøkkerosens evne til at standse *pollutio nocturna* og erek-tion. Som sådan blev planten flittigt brugt af senere tiders asketer. Celsus nævner "lotus" i en liste over terapeutiske midler, som "køler kroppen", og Marcellus Empiricus skriver:⁶⁶ *eius radix contunditur et ex aceto edenda datur*

puero per continuos decem dies, mirandum in modum fiet eunuchus.

Fra Middelhavslændene kolporteredes midlet til de nordeuropæiske urtebøger, således Konrad v. Meigenberg's *Buch der Natur* 1350 (ed. Fr. Pfeiffer 1861, 411), som skriver, at *sie krenkt der unkäusch gir*. I Brunfels' urtebog 1532, 266, læser vi, at nøkkerosen, kogt og drukket, afkøler og dræber *den indplantede naturs fødende kraft*:

Diejenigen, so Keuschheit zu halten geloben, soltten sich dieser Blumen sehr gebrauchen, inwendig in den Leib, auch ausserhalb des Leibes über die Nieren gelegt und darauf schlafen, so würde ihnen der Kitzel vergehen. Denn sie benehmen den Fluss des männlichen Samens, darzu unzüchtig und unkeusche Träum ... Dargegen hat es auch etliche böse Tücke an ihm. Nämlich ... dass es 11 Tage lang getrunken, die Nieren erkältet und allen männlichen Samen ablöschet und tötet ... Deshalb es billig ein Mönchskraut sollt genennet werden.⁶⁷

Mattioli anbefaler i sin *New Kräuterbuch* 1563, 372 D, at sylte blomsterne med sukker, da de modvirker utugtige drømme; kønsdelene skulle gnides med det vand, blomsterne var kogt i, så ophørte sæddannelsen og elskovslysten. Munkene i klosteret ved Tegernsee (Bayern) førte en åkande i deres våben som symbol på cølibat og som hentydning til klosterets beliggenhed ved søen (*seerose!*). I Schlesien hed det, at *Nymphaea* kan forvandle hedt vand til koldt og brændende kærlighed til iskold ligegyldighed.⁶⁸

Nøkkerosen gjaldt for at være et antifrodisiakum hos kelterne,⁶⁹ og for fyrige englændere i 1500-tallet spiste frøene; den pulveriserede rodstok blev bagt i brød eller nydt med kød for at stimulere kyskheden.⁷⁰ I Frankrig blev planten som spot givet til løsagtige kvinder,⁷¹ og man siger i det centrale Frankrig om en mand, der seksuelt er lidet aktiv: Han

har drukket (eller badet i) åkandevand ("il a bu de l'eau de volet").⁷² Et destillat af blomsterne sælges endnu som "Eau de Nénuphar" og regnes for et middel mod natlige pollutioner; indeholdende et stærkt antifrodisiakisk princip skal det dæmpe seksuel ophidselse⁷³ – jnf. navne til åkande og nøkkerose som wall. *rabat-joie* 'glædesforstyrrelse', fr. *herbe de curés* (Cote d'Or; curé = katolsk præst), *crève-cour* 'hjertesorg' *herbe aux moines* 'munkeurt' (Haute-Marne), sp. *rosa de amor*.⁷⁴

Van Ravelingens appendix til Dodoens' *Cruydt-boeck* 1644, 929, nævner en række vegetabiliske antifrodisiaka, men fremhæver især roden af witte plompen (*Nymphaea alba*), der

fortrænger den naturlige lyst, gør en ende på den mandlige kunnen over for kvinder ved at blødgøre lemmet ... Af den årsag har mange gjort brugt af disse rødder i forventning om deres magt til at stande samlejlysten ... derfor bruger de gejstlige og engang Ægyptens eremitter dette (middel) meget for i de varme lande så meget bedre at bevare kyskheden – de, som har bandlyst, men ikke opgivet de kødelige lyster.⁷⁵

Et dulceata (indsukrede kronblade) af nøkkerose anføres af den rumænske botaniker Zach. C. Pantu⁷⁶ som et beroligende narkotisk middel. Hos kroaterne skal blomsterne af *Nuphar luteum* derimod være benyttet til elskovsrikke.⁷⁷

Nuphar variegatum blev af de gamle indianere i Abénakisestammen (Kanada) kaldt "et middel for præster" og navnet *clergé* 'gejstlighed' til rodstokken bruges stadig i egnene omkring Quebec.⁷⁸ De kanadiske Caughnawaga-indianere lader drenge i 16–17 års alderen drikke et varmt udtræk af åkande- og kalmusrødder plus planter af tusindblad (*Myriophyllum*) *hvis blodet ikke cirkulerer tilstrækkelig hurtigt*, men også *når blodet er ophidsset*.⁷⁹

Nøkkeroser eller vita näckrosor (Nymphaea alba) av Claude Monet, 1899.

Palmbergs svenske urtebog 1683–84 skriver om nøkkerosen; *Lägger man thessæ Blad ofta på Ryggen, och dricker ofta af thess Frö uti thess Watr, förtages okyskhet.*⁸⁰ Om anvendelsen i samme hensigt skriver Christiern Pedersen i *En nöttelig Legebog Faar Fattige och Rige ...* Malmö 1533, 64^v bl.a.: *Tag Aakande [Nymphaea alba] Rod oc siwd [kog] hende i øll oc drick det thi det bortager den onde begering oc wkysk-hed aff dig.* – Man kunne også: *brende Vand aff hendis blomster som ære huide oc store / oc dricke det fastendis / thi det køler menniskens onde nature megit / oc vdflocker den onde begering oc løst som er i hannem der til.*

Henrik Smids Urte- og Syltebog fra 1556⁸¹ hævder, at en olie af åkandebloomster neddysser sanselige lyster, når det lønlige lem smøres dermed (sml. s. 230). Men sunde og friske mennesker advarer han mod at drikke et destillat eller en olie af disse blomster – med mindre de har

i sinde at gå i kloster, da de nævnte præparater aldeles udslukker de sanselige lyster, som er nedlagt i ethvert menneske. Simon Paulli's *Flora Danica* 1648, 95, har navnet *brudgomsfrø* til *Nuphar luteum* efter frøenes tilskrevne indvirkning på mandens potens. Nyere folkemedicin omtaler ”åkandefedt”, som skal kunne forhindre erektion hos mænd med for stærk kønsdrift (Jylland).⁸² Se videre næste afsnit.

Om de ægyptiske vandliljers medicinske anvendelse har Prosperi Alpini en længere omtale (uden kildeangivelser) i sin interessante bog *De plantis aegypti* 1592, 40b:

Ad Nymphée uel loti Aegyptii medicos vsus populis cogni tos nunc prodeas. Vtuntur floribus & folijs contusis ad omnes calidas inflammationes, atque etiam succo, presertimque ad demulcedos dolores, a calida causa abortos, lacte atq; oleo ro saceo misto, eodeque itide modo oleo, quod ex floribus

parat ad calidos dolores, inflammationes, ex ustiones, ulcera, & dolores capiti in febricitatibus, uigilijs, tum exfucco cum oleo & aceto frontem & tempoterius folia cotusal applicant, tum eos fucco cum oleo & aceto frontem & tempora illiniunt. ad conciliandum somnum syrupum ex eo paratum frequentant, atque tum seminum, tum radicis puluerem egrotis cum eius decocto exhibent. Vsus radicis, seminumq; gornorrhæam & in mulieribus ad album profluium firmandum, & ad dysenteriam. Mutti uero ab huius plante usu cauet, eius loco alia sequentes, eo timore ne eis cocunditum desiderium, tum vires minuantur. apud eos etinem omnes copertum est vsum seminum, atque radicis homines reddere ad venerem valde frigidos, ac tardos. Hinc vsum hunc muttos ibi sanctos heremitas sequi audio, vt facilius uitam Cælibem ducere queant. sed iam ad papyrum sermo a nobis conuertendus est, quando hec planta quoque il Nilo flumine nascatur. Verum quoniam omnia de hac planta tum ad cognitionem, tum ad vsum pertinentia te in Plinij capitis de papyro commentario (quod papyrum vocasti) plane prose cutum

Nøkkerose eller vit näckros (Nymphaea alba), en sjöarnas karaktärsart, vars blad i verkligheten oftast inte är så vackra och felfria som de framställs i konstnärernas målningar. Foto: Håkan Tunón.

fuisse scio, paucis de ea mini nunc agendum puto.¹

I Kina anvendes dele af Nelumbium speciosum bl.a. mod natlige pollutioner, denne plante og vandliljen *Euryale ferox* mod spermatorroe.⁸³ *Eremiter har dannet sig klæder af*

1 [Tillagt av redaktören – Översättning enligt *Plantes d’Egypte*: Les Egyptiens utilisent les fleurs et les feuilles broyées pour toutes les inflammations chaudes; ils emploient aussi le suc, surtout pour calmer les douleur provoquées par une cause chaude. Pour ler douleur chaudes, les inflammations, les brûlures, les ulcères, les maux de tête chez les fièvreux, les insomnies, ils font des applications externes de feuilles broyées auxelles on a mêlé du lait et de l’huile de rose ou de l’huile préparée avec les fruits de la plante ; ou bien on tamponne le front et les tempes avec le suc, de l’huile et du vinaigre. Pour faire dormir, ils préparent un sirop de lotus et le donnent aux malades, en décoction avec de la poudre de racine ou de graines. La racine et les graines son considérées par beaucoup comme un remède de choix contre la gonorrhé, pour faire cesser les pertes blanches chez les femmes et contre la dysenterie. Mais beaucoup se méfient de cette plante et lui préfèrent d’autres remèdes, par crainte de voir diminuer leur envie et leurs capacités sexuelles. Car il se sont tousrendu compte que l’usage de ces graines et de cette racine rend froid et lent vis-à-vis du désir sexuel. J’ai entendu dire que là-bas, pour cette raison, beaucoup de saints ermites en consommaient afin de pouvoir garder plus facilement le célibat.

Mais il faut maintenant parler du papyrus, puisqu’il pousse, lui aussi, dans le Nil. Cependant, je sais que vous vous êtes attaché à exposer, dans un commentaire du chapitre de Pline sur le papyrus (commentaire que vous avez intitulé *Papyrus*), tout ce qui regarde la description et l’usage de cette plante. Je pense donc devoir en parler brièvement.]

bladene, dens (lotus) rødder, tilberedt med frisk mælk, formår at køle hjertet, når det ophidses.⁸⁴

URTEBØGER OG
FOLKEMEDICIN I DANMARK

Harpestræng har næppe kendt eller brugt vandliljerne, men de er – med udenlandske (navnlig tyske) forfattere som kilde – tilføjet i nogle afskrifter, således et håndskrift ca. 1450⁸⁵ der har åkande eller nøkkerose i råd for hovedpine og vattersot: *siwdh [kog] watn af regnfan oc keneken oc komellen [kamille] ther wæth eet clæde j oc byn om howedbeth. – Hwo wather-siktigh [er] han taghe siøkuckerødher oc ladh them siude j win eller galnmelh øl oc gift han-num ath dricke.* I AM 187.8^o, der stammer fra omtrent samme periode, står der: *Om quinnæ ær of michæt arch [gejl eller vred], Tac roten af nymphæe yrt oc gjør puluer af, oc giff at drickæ thry [tre] kar thær aff, tha flyr thæn archæn bort.*⁸⁶

De følgende urtebøger kopierer stort set ældre tiders forfattere. Christiern Pedersen 1533 ordinerer for pestbylder og hovedsmerter: *Tag Blomsterne aff seblad oc knopperne aff pile træ oc stød dem sammen met Oliue oley / oc smør hoffuedit met den oley.* Mod for stærk menses skal kvinden *æde frøet aff Aakaner røder oc holde dem op vnder sig det meste hun kan / thi hun stiller det och hielper vel.*

Vandliljerne hører til de lægeplanter, Henrik Smid først nævner i sin *Een skøn loestig ny vrtegaard* 1546 (og senere udgaver – sidste 1923!). Han tillægger blomsterne en kold kvalitet og anbefaler i overensstemmelse hermed et udtræk af dem mod *alle hede brendendis Kiaaldesiuger i Pestilenzis tid*,⁸⁷ både indvortes og udvortes. Et dekokt eller en olie af blomsterne anføres som plaster eller vådt linnedomsrag for hovedpine, åkande-sukker og blomsternes eddike for *Hiertens Vee oc Sting*, blomsternes vand [tinktur] mod søvnløshed

som følge af den røde kolera (dysenteri?). Med sukker eller olie kan *aff disse skøne Blomster* tilberedes et middel mod pestbylder, ømme bryster og *alle hede Blegner / som paa Legemet opløbe*, mod tør hoste (tuberkulose?), sygdomme i lever og milt, *Bugens lange flydelse* (diarré).⁸⁸ Roden eller frøet af åkander *i sort Vin saadet [kogt] og drucket / stiller Quinder-nis tid / naar ingen anden Lægedom det stille vil* og manden kan bruge aqua Nenupharis med rosensirup *om nature oc Sæd gaar fra megen / imod hans villie* (spermatorroe). Men – *de som sunde oc karske ere / skulle icke bruge dette Vand eller Olie / vden saa er at de haffue loffuet at de ville leffue kyskelig / oc indgiffue dem i Klaasterne / thi det døder den indplantede Fødsels natur.*

Hans Christensen Bartsker's *En Liden bog om alle hande Siugdum ...* 1596 kender også et plaster af åkandevand for hovedpine og har et helt kapitel: *Om Mommelcke eller Søblomme Vandt.* Patienter med koldfeber skal stryge dette vand [tinktur] over hoved og pulsårer, heraf gøres et plaster til at lægge på *den hæde Leffuere* og vandet skal drikkes for gulsot. Det spirituøse udtræk af blomsterne er godt for *røde Pletter i Ansicitt ... og gjør Huid Hud.* Niels Michelsen Aalborg's *Medicin Eller Læge-Boog* fra 1635 nævner åkande i et råd *mod Vildelse aff forbrendt Blod* og gentager anvendelsen for koldfeber, dog tilføjes Cardobenedikt (*Cnicus benedictus*) – *intet lesker som dette* [nymphaea vand]. Et dekokt på nøkkeroseblomster, pilebark og -blade samt valmuekapsler (ikke frøene) lægges i svineblære ved kønsdelene *om Pisset brender heed.*

Simon Paulli ofrer i *Flora Danica* 1648 megen omtale på disse vækster – en stor part af hans oplysninger er dog hentet fra forgængerne.

Aff den huide Aakandis Blomster / oc ing-enlunde aff den gulis / beredis der paa

Apoteckit en conserva oc Syrup / huilcken kommer en til at sofve. Den samme conserva, saavel som ocsaa Syrup / er oc god for dennem / som Sæden flyder for udi Søfne ... huilcket for suæcker en / oc gjør en til Mands Bestilling som mand skal forestaa / gandske wduelig ... Men dog er det icke ret trygt at bruge samme Middel ... det skal vel actis / at mand Varligen her med omgaais skal / at mand de Lægedomme som aff Aakande blifve beredde / ey alt for megit bruger / oc der udofuer suecker Legemet / oc gjør sig til Mands bestilling w-duelig. For denne Kraftis skyld / siger Avinenna haffuer Galenus ... kaldet Nymphaea granum, Sponsi granum, Aakande-Frø / Brudgoms Frøe / meenendis / at det var tuert imod / for Brudgommen skadeligt.

En nøkkerose-tinktur anbefaler Paulli til drypning af betændte øjne og som omslag mod hovedpine. De kølige blade bruger man for feberhede i koldesyger og *galindskab* / oc udi Lummer-Heede / at mand med dennem konsteligen kand gjøre Luften kaald udi ens Sofve- eller Sengekammer / naar mand stroer dennem paa Gulfvet. Roden, tørret og stødt, lægges på (navnlig føddernes) hudafskræbninger, en olie af blomsterne skal virke blodstillende, de kogte rødder og frø er oc tienligt at bruge imod Blodsoet / oc begge Quindernis Flod / saavel den huide som den røde. Endelig kan roden treffligen komme Haaret til at voxte langt / eller oc / naar det er langt udvoxt / bevare det / at det icke skal afskalde. Dette sidste råd har Paulli hentet fra Hieronymus Bock's *Kreutterbuch* 1539: *Die Wurtzel von beyden See-Blumen in laugen erdrencket oder gebeitzet / macht lang schön Haar wachsen / ist den Jungfrauen wol bekannt*. Anvendelsen som hårvekstmiddel skyldes sikkert signatura rerum: den armtykke rodstock – kaldet *hårrod* (< haarwurz) fra Paulli til Hornemann 1821 – har en mængde lange trevler, ligesom bladstilkene kan blive meterlange.

Den nyere folkemedicin er tildels reminiscenser fra urtebøgerne. Hovedbunden skal vaskes med udtræk af åkanderod, så vil håret vokse (P. Kragssigs lægebog),⁸⁹ et udkog af roden hjælper for blodgang (dysenteri)⁹⁰ og patienten med den frygtede koldfeber (malaria) skulle bære på brystet inden for tøjet et stykke af roden indsvøbt i linned.⁹¹ Nye momenter er *Aacane* Rødder i en recept til læbepomade,⁹² rodskiver + eddike som omslag på podagra⁹³ og anvendelsen af begge vandliljers rod eller blomster for tandpine og/eller blødende tandkød. Man lagde en stump ved tanden eller brugte et afkog som skyllevæske.⁹⁴

I vor folkelige veterinærmedicin blev disse planter ikke meget benyttet. Roden af nøkkerose nævnes bl.a. som middel for oksens ondartede lungesyge ("lungesotkræft", Pleuropneumonia contagiosa bovum) og lidelser med samlebegrebet svinesyge og svinedød.⁹⁵ Malkede en ko blodig mælk, skulle den have sin egen mælk at drikke tilsat et dekokt på roden samt theriak – *en meget brugt kur*.⁹⁶ Med roden og bladene kan svin opfedes, skriver Hornemann;⁹⁷ hele planten, men især roden, kunne anvendes til garvning og røgen fra bladene fordrive møl og fårekylinger.

Vandliljernes folkemedicinske anvendelse i de øvrige nordiske lande er gentagelser af ovennævnte praksis. Et afkog af nøkkerosens rod – kaldt *hårsträngsrot* 1638ff. – blev brugt mod gulsot (Västergöt.).⁹⁸ Badede man, mens nøkkeroserne blomstrede, fik man udslæt (skabb), thi *då gick skam i vattnet* (Småland).⁹⁹ Man har i Sverige fodret kvæg med bladene¹⁰⁰ og anvendt rødderne til garvning – *som någre föreslagit, lærer näppeligen wara lönende*.¹⁰¹ Den friske rodstock, opblødt i mælk, dræber fårekylinger og kakerlakker.¹⁰²

Skønt *Nymphaea* og *Nuphar* ikke er sjældne i norske indsøer og langs kysten (Nuphar pumilum helt til Tromsø), omtales de ikke i landets medicin. Henrik Wergeland har sin viden fra udlandet, når han fortæller om

nøkkerosens saft brugt til øjendråber og anbefaler folk, som ikke kan falde i søvn, at lægge bladene på hovedet.¹⁰³

ØVRIGE EUROPA

Circa instans fra 1200-tallet, det vigtigste lægeværk i Salernoskolens glansperiode, blev flittigt afskrevet og her finder vi da også ”urteksten” til hele passager i urtebøgerne 1500–1700. Den anden trykte udgave (Venedig 1497) anfører under *nenufar* (3. cap. 204 va):

herba est habens lata folia, in aquosis locis reperitur et in calidis et in frigidis regionibus, cuius duplex est species: scilicet nenufar purpureum producens florum, qui melius est, et alius croceum faciens, qui non est adeo bonus. Flos usui medicine competit et in mense iulii collectus servatur per duos annos in multa efficacia. Melior est qui in calidis repperitur regionibus; ex floribus precipue fiunt scyrupi. Contra acutas febres et epatis calorem et calidas distemperantias flores decoquantur in aqua, in tali aqua addito zucaro fiat scyrupus. Contra dolerem capitis ex calore Sarraceni ponunt flores in aqua per noctem; mane talem aquam bibunt et narius flores applicant.¹⁰⁴

De nærmest følgende lægebogsforfattere Hildegard fra Bingen og Albertus Magnus nævner ”nimphia”, ”nenufar croceum”, men tillægger dem ingen synderlig lægekraft. Den såkaldte tyske Bartholomæus (1400-tallet) anbefaler nøkkerosen som hårvækststimulans,¹⁰⁵ og det gentages af bl.a. Brunfels 1530: et plaster af åkande og beg skulle forhindre, at man blev skaldet. Fra England berettes, at rhizomet blev dypet i tjære og brugt som omslag mod håraffald (baldness).¹⁰⁶ Brunfels skriver også, at vil man have et rent og smukt ansigt, skal man gnide det med et dekokt

på åkande. Seebumen machen schlafen, legen alle unnatürliche Hitz des Haupts, der Leberen, des Magens und des Herzens.

Meget af den litterære medicin gik som nævnt over i den folkelige. I det øvrige Europa (uden for Skandinavien) tjente vandliljerne navnlig som særlægemediel i videste forstand. En salve af nøkkerose og rom var særlægende (Kent),¹⁰⁷ gul åkande probat mod gale hundes bid (Dorset).¹⁰⁸ Nøkkerosens blade lagdes som kølende og lindrende omslag på kvæstelser (Holl.),¹⁰⁹ bylder og betændte øjne (Egerl., Schlesien);¹¹⁰ indsamlet og tørret om efteråret blev bladene lagt på snit- og stødsår mod betændelse (Svejts).¹¹¹ I Letland benyttede man nøkkeroseblade mod ”tuhsks”, d.v.s. forskellige hævelser med vabler eller bylder i armhuler, skridtet o.l. steder.¹¹² Fra Italien (Toscana) nævnes en anvendelse af rodstocken mod hæmoroïder,¹¹³ den polske almue (Wilna) benyttede blomsterne for rosen (erysipelas).¹¹⁴

1700-tallets okkulte medicin anbefalede mod krampe at hænge skyggetørrede åkanderødder på sengen. Dette ”middel” gik ligeledes over i folkemedicinen: i Svejts (St. Gallen) og Tyskland (Böhmerwald) skulle man lægge rhizomet under sengen, så var man sikret mod alle krampagtige sygdomme; planten blev derfor kaldt *krampfwurzel*.¹¹⁵ Nøkkerosen kan hjælpe mod krampe og svimmelhed (Tyskl.).¹¹⁶

Om nøkkerosers indsamling og anvendelse mod krampe giver urtebogsfatteren Karri-richter 1575 en snurrig anvisning:

Nymphäa gesammelt gegen die Nacht, so es sein kann, dörret sie im Schatten und hencket es vor einem auf, dass er es ansieht, so kommt dieser Geist aus der Wurzel und tritt in die oscula nervorum hinein, jagt den schweffigen Geist hinweg kräftiglich, dass ihm der Krampf nicht mehr thut, denn die Seebume ist mit seiner Art und Natur unter der ersten Substanz des Krebs und Mercurio.¹¹⁷

Begge vandliljer er flere steder i Frankrig blevet kaldt (erbo de) *viet malaou*, et dekokt på rødderne fandt anvendelse som en drik, der virkede lindrende og kølende på gonorrhoe-patienters smertefulde ("brændende") vandladning.¹¹⁸ I England blev de sorte *Nymphaea*-rødder givet i rødvin for leukorrhoe;¹¹⁹ mod vattersot (signatura rerum?) og bladene som omslag mod gigtsmerter (Estl.).¹²⁰ Fra Rumænien nævnes et "dulceata" som lægemiddel for tuberkulose.¹²¹

Den russiske folkemedicin har i vid udstrækning gjort brug af både åkande og nøkkerose. Friske blade af begge tjente som omslag mod hovedpine og på betændelser.¹²² Fra Ukraine giver Natalia Ossadcha-Janata (1952) følgende oplysninger:¹²³

Nuphar luteum. Dekokt af rhizom eller blomster mod hjertelidelser, ødemer, indre smerter. Tinktur af samme droger som tonikum under stor psykisk anstrengelse. Dekokt af rhizom for hoste, mangelfuld vandladning, ryg- og underlivssmerter, gulsot og leukorrhoe. Koldbrand bades med vand tilsat udtræk af rhizomet skåret i skivor og hurtigt oventørret. Friske blade på brandsår og betændelser, den pulveriserede rodstock på sår. Et rodstockdekokt for dysuri (Sibirien).

Nymphaea alba. Alle dele af planten incl. frugten som hjertemiddel, for gynokologiske lidelser, sår, sygdomme i åndedrætsvejene. Dekokt og/eller tinktur af rhizomet og blomster meget benyttet af almuen for hjerteonde, ødemer på arme, ben, øjnlåg – for kortåndethed. Dekokt på friske rodstocke for nyresygdomme, tuberkulose, malaria, anæmi, afmagring – drikkes som urindrivende, hårvækst- og laktationsstimulerende, mod smertefuld og for hyppig vandladning, reumatiske lidelser og uregelmæssig menses. Rhizom-tinktur mod for stærk udskillelse af mucus og pus. Dekokt på de tørrede og pulveriserede rodstocke eller en tinktur af disse og blomsterne (evt. blomsterne alene) gives kvinder med

Nøkkerose eller vit näckros (Nymphaea alba), ur Johann Georg Sturm, Deutschlands Flora in Abbildungen, 1796.

livmoderblødninger. Infus af de friske blomster mod tørst, feber, søvnløshed. Dekokt på bladene og undertiden rhizomet regnes som middel mod forstoppelse og gulsot. Infus af blomsterne + *Robinia pseudacaria* anvendes til at standse tarmblødninger. Et pulver af tørrede rhizomer og blade strøs på sår. Dekokt på rhizom og blomster (undertiden blomster og blade) af nøkkerose samt rhizomet af åkande gives patienter med mavekatar, dysenteri eller hæmorrhoider. Pulveriserede blade eller tynde skiver frisk rhizom som omslag på betændte hævelser, ophedede fodsåler, på tindingerne i tilfælde af synsforstyrrelser. Salve af blomsterne dyppet i solsikkeolie lægges på sår og bylder. Friske blade som omslag på brandsår. Dekokt på *Nuphar luteum* eller *Nymphaea candida* + *Sedum purpureum* og *Achillea*

millefolium er et middel for nyrelidelser (Sibirien). – De stivelsesholdige rodstocke spises; deres garvesyre, som vel retfærdiggør en del af de ovennævnte applikationer, udnyttes af russiske garverier. Gamle rodstocke af *Nymphaea* og blomsterne af *Nuphar* kan anvendes til at farve læder og tekstiler.

Homøopatien tilbereder af den friske rodstock en essens mod ”gul” diarré, impotens og spermatorroe.¹²⁴

Som apotopræum nævnes vandliljerne kun et enkelt sted: ved Rhinen troede man, at hekse og åkander bekæmpede hinanden; plukkede man blomsterne mod trolddom, skulle der fremsiges en besværgende formular.¹²⁵

Den folkelige veterinærmedicin interesserer sig ikke meget for disse vækster. Syge svin fik indgivet nøkkerosens rodstock, eller stykker deraf blev lagt i deres trug som beskyttelse mod sygdomme (Tyskland).¹²⁶ I Letland fik køer, som gav vandet mælk, blade af åkande eller nøkkerose at æde eller rødde sammen med et stykke brød.¹²⁷ Magre køer i Rusland får endnu et pulver af rhizomet med brød og et udtræk blandes i køers og hestes opfedningsfoder.¹²⁸

ANDRE NYMPHAEACEER

Nøkkeroserne (*Nymphaea advena*, *N. odorata*, *N. polysepala*) er velkendte lægeplanter hos nordamerikanske indianere. Bladene gælder for at være hurtigt lægende omslag på brandsår, patienten drikker samtidig rigeligt af et dekokt (Chickasaw).¹²⁹ Den revne rodstock, tilsat andre planter, lægges på sår, bylder, etc.; der samles store portioner rhizomer, som tørres og stødes til et pulver, der strøs på snitsår og hævelser (Ojibwe)¹³⁰ eller det hældes i munden for mundbetændelse (Chippewa).¹³¹ En pulp af de friske rodstocke anvendes til omslag på alle betændelser (Forest Potawatomi).¹³²

Roden stikkes i munden for mundbetændelse (soremouth); de friske blade skal være et trækende og lægende omslag eller de knuses let og anbringes på alle slags sår og skiftes hver 2. eller 3. time. Et pulver af de tørrede blade strøs på snitsår, betændelser etc.; et koldt dekokt af stængler og/eller rhizomer drikkes for indre smerter (Thompson),¹³³ rodstocken er medicin for tuberkulose (Flambeau).¹³⁴ Nøkkeroserne bruges som lægemiddel blandt alle indianere i staten Washington. Patienten anbringes over et dampende dekokt på rodstocken (Makah); rhizomer ophedes og bindes på smertende steder, især reumatisme. Man tror, at nogle rødder ligner mænd og andre kvinder, hvorfor de indsamles og anvendes i overensstemmelse med patientens køn (Quinault).¹³⁵ Frøene anvendes for halsonde (Meskwaki).¹³⁶

Hvid mands anvendelse indskrænker sig til en hovedbundssalve, der skal fremme hårvæksten, et udtræk for dysenteri og ansigtssvask mod fregner.¹³⁷ Småbørn, som har ondt for tænder, får i Alabama bl.a. et afkog af nøkkeroser, det tager feberer.¹³⁸

Et par kanadiske indianersamfund bruger *Nymphaea odorata* og *Nuphar variegatum* veterinært – dels som et afkog for ikke nærmere specierede kreatursygdomme og dels som et infus på åkander og hele svaleurtplanter (*Chelidonium majus*) plus mælk, når svinene *savler* og *opfører sig forstyrret og fjendtligt*.¹³⁹

Den kinesiske medicin anvender ligeledes vandliljerne mod en række sygdomme. Ifølge Stuart 1911¹⁴⁰ menes de spiselige frø af *Nuphar japonicum* (”vand-hirse”) at gavne milten og tarmene; rodstocken værdsættes som tonikum og roborans. *Nelumbium speciosum*, som nævnes allerede i *Pen t'sao*, har særskilte navne til plantedelene, der alle benyttes medicinsk. Af rodstocken laves i Kiangsu-provinsen et nærende og mavestyrkende tonikum, der skal stimulere åndsevernerne og berolige sindet. En geléagtig pulp af rhizomet udrørt i vand gives for brystlidelser og er en væsentlig bestanddel

af en budding tilberedt specielt til afkræftede, magre patienter. Et lægemiddel af rodstokkens led er blodstillende (f.eks. ved blodspytning) og tilskrives en særlig effekt på blodcirkulationen; det gives også for hæmoroider og blodig afføring efter fødsel. De bittertsmagende frøstrenger afhjælper tørstfornemmelser efter blødninger og anvendes for kolera, hæmoptyse og spermatorroe. De friske kimblade regnes for særligt nærende og giver kroppen sundhed og kraft, fremmer blodløbet, styrker mandens potens – *jo mere man spiser deraf, desto mere vil man have*. Støvdragerne siges at rense hjertet, gennemtrænge nyrene, styrke potensen; de sværter håret, giver et gladere ansigtsudtryk(!), gavner blodet og fjerner hæmoroider. Blomsten anbefales som kosmetisk ansigtsmaske, der forbedrer teinten. Bladene skal virke anti-febrilt, mod hæmorragi, være blodfornyende, befordre uddrivelsen af placenta – de spises som antidotum efter nydelsen af giftsvampe, anvendes som omslag på feberudslet o.a. hudsygdomme. Nogle af disse lægekrafter tillægges også bladstilk, der specielt skal kunne berolige svangre kvinders uterus. Når frøene er borte, ligner frugtstanden en vandkandes brus; dens medicinske virkning er blodstillende og ordineres, når uddrivelsen af placenta trækker i langdrag, et vanddekokt skal modvirke svampeforgiftninger. Uagtet planten gror i smuds og dynd, betragtes den som symbolet på renhed og her ud fra menes forskellige dele af den at kunne rense kroppen for skadelige stoffer o.a. onde påvirkninger. Endelig finder lotus'en anvendelse mod diarré, natlige pollutioner, leukorroe og gonorroe.¹⁴¹

Nymphaea lotus anvendes – ifølge Dragendorff 1898¹⁴² – i Kina mod gulsot, urinsvælselidelse og hæmoroider (rhizomet), som adstringens og kosmetikum (støvdragerne).

Rod og frø af *Nelumbium speciosum* bruges for diarré, dysenteri, hæmoroider, stængelsaften mod opkastning, blomsterne som adstringens.¹⁴³ Blomsten af *Nymphaea stellata*

finder anvendelse mod dysuri og hoste, frøene mod diabetes.¹⁴⁴ Bladene af *Nymphaea pubescens* (Indien, Java) for øjnelidelse,¹⁴⁵ saften af *N. ampla* (Sydamerika) mod erysipelas, herpes zoster o.a. hudlidelse.¹⁴⁶ Fibre af *N. odorata* tjener til filtrering af vandet, som anvendes i de diættiske midler og behandlinger, det oldindiske lægeskrift *Ayur-Veda Susruta* lægger så stor vægt på.¹⁴⁷ Bast og frugter af samme plante var i oldtidens Indien et abortivum i svangerskabets 7. måned.¹⁴⁸ I indiske elskovsdigte sammenlignes vulva med lotusblomsten, de prostitueredes gæster og venner er lotusblomstens bier.¹⁴⁹ Med lotus skal man kunne læge "giftsår" og slangebider; patienten behøver blot at lugte til blomsten.¹⁵⁰ Et bittert ekstrakt af modne lotusfrø anvendes i kinesisk og malajisk medicin mod periodisk feber.¹⁵¹ I den balinesiske anatomilære er det detaillert lotusplanten, der dominerer alle fagudtryk og forestillinger. Interessant er de indfødte lægers brug af lotusbladets porøse stængel som katter, indsprøjtning- eller blæsningsrør, evt. i forbindelse med bambussprøjte.¹⁵²

Alle dele af *Euryale ferox* finder medicinsk anvendelse i Kina og Indien: som tonikum, adstringens og "åbnende" remedium; rodstok og frø er mavestyrkende, ordineres mod polyuri, ledsmerter, spermatorroe og gonorroe. Børn med *kan*-sygen får en slags tørre kiks af frømelet.¹⁵³ Endelig skal den sydamerikanske kæmpeåkande *Victoria regia's* blomster blive brugt mod herpes og erysipelas.¹⁵⁴

LITTERATURHENVISNINGER

- 1 *Botanisk Tidsskrift* 56, 1960, s. 53–57, 85 (kort over udbredelsen i Danmark).
- 2 Henkel, Fr., Rehnelt, R. & Dittmann, L., 1907, *Das Buch der Nymphaeaceen oder Seerosengewächse*, Darmstadt, s. 12.

- 3 Rosenkjær, H. N., 1906, *Fra det underjordiske København*, København – derimod en række andre vandplanter.
- 4 Henkel et al. [note 2], s. 18.
- 5 Dioskurides, Pedanius, 1561, *Historia plantarum* IX, Lugduni, s. 13, sm. Forf., 1906, *De Materia Medica* III, Berolini, s. 132, 148.
- 6 Forveksles i folkemedicin og ældre skolemedicin undertiden med *Iris pseudacorus* "gul vandlilje".
- 7 Watham, A. E., 1918, i *Amer. Journ. of Urology and Sexology* 14, s. 354–59; Knight, R. P., 1786, *An account of the remains of the worship of Priapus*, London, s. 84–86.
- 8 Conard, Henry S., 1905, *The Waterlilies. A monograph of the genus Nymphaea*, Washington, s. 8.
- 9 Ibid., s. 4 (m. litteraturhenvisn.).
- 10 Ibid., s. 7f. (m. yderligere oplysn. om lotus' religiøse rolle i Ægypten).
- 11 Wilkinson, J. G., 1883, *The manners and customs of the ancient Egyptians* III, London, s. 132f.
- 12 Nympeum var nymfernes kilde i Korinth.
- 13 Fischer, Hermann, 1929, *Mittelalterliche Pflanzenkunde*, München, s. 276.
- 14 Rolland, Eug., 1896, *Flore populaire* I, Paris, s. 148 < Geoffroy, E.-F., 1742, *Tractatus de Materia medica*, Venetiis.
- 15 Rolland [note 14], s. 154.
- 16 *Historisk Arkiv* I, 1887, s. 477.
- 17 *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* VII, 1935/36, Berlin, s. 1580 (Tyskl., Saar, Østr., Svejts).
- 18 Sml. "vandnymfe" om libeller.
- 19 Perger, A. von, 1864, *Deutsche Pflanzensagen*, Stuttgart, s. 161.
- 20 Schütte, Gudmund, 1919, *Hjemligt Hedenskab*, København, s. 85.
- 21 *Runa*, 1845, s. 641.; om navnet nøkkerose og overtro i forb. dermed: Norlind, Tobias, 1911, *Studier i svensk folkløse*, Lund, s. 11f.
- 22 Storaker, Joh. Th., 1941, *Sagn og Gaader*, Oslo, s. III.
- 23 *Videnskabernes Selskabs Ordbog*, 1848, s. 601, Lange, Johan, 1960, *Ordbog over Danmarks Plantenavne* II, København, s. 121f.
- 24 Lyttkens, Aug., 1907, *Svenska växtnamn* II, Stockholm.
- 25 Schübeler, F. C., 1888, *Norges væxtrige* II, Christiania, s. 1047.
- 26 Militzer, Max & Schütze, Th., 1953, *Die Farn- und Blütenpflanzen im Kreise Bautzen*, Bautzen, s. 92.
- 27 *Historisk* [note 16], s. 477.
- 28 *Nudansk ordbog* II, 1953, s. 76.
- 29 Zaunert, P., 1929, *Hessen-Nassauische Sagen*, Jena, s. 55.
- 30 Hempler, F., 1930, *Psychologie des Volksglaubens*, Königsberg, s. 48.
- 31 Birket-Smith, Kaj, 1935, *Guld og grønne Skove*, København, s. 113.
- 32 Frere, M., 1868, *Hinduisk Eventyr*, København, s. 88; Bompas, C. H., 1909, *Folklore of the Santal Parganas*, London, s. 104; *North Indian Notes & Queries* II, 1892, s. 211.
- 33 Meddelt E. Rostrup af C. A. Thyregod (notater 1866–78).
- 34 Somadeva, 1880, *Katha Sarit Sagara* I, ed. C. H. Tawney, Calcutta, s. 56ff., 86; Chauvin, Victor, 1898, *Bibliographie des Ouvrages Arabes ...* VII, Liège, s. 168; symbolsk betydning: fjern (kølig) elskov (Leyel, C. F., 1948, *Elixirs of Life*, London, s. 67).
- 35 Holberg, H., 1868, *Nerikes gamla minnen*, Örebro, s. 217; søvand som sygdomsbringer spiller muligvis også ind: Loorits, O., 1951, *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* II, Uppsala, s. 270.
- 36 Rolland [note 14], s. 148.
- 37 Teirlinck, Is., 1924, *Flora diabolica*, Antwerpen, s. 46, 68, 146.
- 38 Cameron, John, 1883, *Gaelic Names of Plants* 4, Edinburgh & London, s. 120.
- 39 Bartsch, K., 1880, *Sagen, Märchen, Gebräuche aus Mecklenburg* II, Wien, s. 192; *Choice Notes from "Notes and Queries"*, 1859, London, s. 7; med *Botanical Magazine* (1895) som kilde fortæller Conard: Sir William Jones var netop ved at studere en afplukket lotusblomst, da en hindu kom ind i værelset og *made prostations before it* som tegn på ærbødighed.

- 40 Wuttke, Adolf, ³1900, *Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart*, Berlin, s. 104; Montanus, 1870, *Die Vorzeit* I, Elberfeld, 228; Bartsch [note 39]; Sterne, C. & Enderes, A. von, 1953, *Unsere Pflanzenwelt*, Berlin, s. 292.
- 41 Perger [note 19].
- 42 *Zeitschrift d. Vereins für Volkskunde* II, 1901, s. 226 (Schwaben).
- 43 Wigström, E., 1908, *Folketro och Sägner*, Stockholm, s. 416 (også i *Svenska Landsmål* VII, ÅR, s. 3).
- 44 Unger, F., 1910, *Die Pflanze als Zaubermittel*, Leipzig, s. 31. Påvirkning fra arunetroen og sirenemyten?
- 45 Waringa, N. J., 1952, *Fryske plantlore*, Ljouwert, s. 65f.
- 46 Hempler [note 30].
- 47 *Finlands svenska folkdiktning* VII, 5, *Magisk folkmedicin*, Helsingfors, 1927, s. 370.
- 48 Andersen, Anton, 1888–89, i *Husvennen* nr. 16, s. 122; Lange, Axel, 1932, *Fynske Plantenavne*, Odense, s. 120. *Den gjør Folk rasende, om de enten spise noget deraf eller lugte længe og stærk til Bladene.* (Olavius, O., 1787, *Oeconomisk-physisk beskrivelse over Schagens Kjøbstad*, København, s. 116).
- 49 Wigström [note 43], s. 1368.
- 50 Hempler [note 30] (Weicheldelta).
- 51 *Handwörterbuch* [note 17], s. 1581 (Rügen, Vestpreussen, Pommern, Polen); *Zeitschrift d. Vereins für Volkskunde* III, 1893, s. 233; Dansk Folkemindesamling 1906/23: 3101 (Tønder ca. 1920), gælder andre planter med hvide blomster: hvidtjorn, calla, vintergæk m.fl.
- 52 *Handwörterbuch* [note 17]; prof. dr. Heinr. Marzell mundtl. 1950.
- 53 Wigström [note 43], s. 114.
- 54 *Handwörterbuch* [note 17].
- 55 Dansk Folkemindesamling 1906/23: 624 (Aalebæk ca. 1880).
- 56 Lange [note 23], s. 123; i Jyll. *orkan(rod)* om drogen radix Nymphaea: Hauberg, P., 1927, *Folkenavne paa Lægemedler*, København, s. 80.
- 57 Ossadcha-Janata, Natalia, 1952, *Herbs used in Ukrainian Folk Medicine*, New York, s. 11f.
- 58 *Heil- und Gewürzpflanzen* XVII, 1936, s. 31.
- 59 Gessner, Otto, 1953, *Die Gift- und Arzneipflanzen von Mitteleuropa* 2, Heidelberg, s. 143f.
- 60 Grüning, S., 1881, *Beitr. z. Chem. der Nymphaeaceen*, Dorpat; Gessner [note 59].
- 61 Leyel, C. F., 1948, *Elixirs of Life*, London, s. 67. Gessner [note 59], s. 143.
- 62 Gessner [note 59], s. 143.
- 63 Inf. finsk *lemmeenlehti* 'kærlighedsblad' (Suhonen, Pentti, 1936, *Suomalaiset kasvinimet*, Helsingfors, s. 242); ty. (Schlesien) *herzblume*.
- 64 *Den nymfe, hvis sjæl bor i blomsten, fik ikke kærlighedslykken: på dammens spejl svømmer det brudte hjerte af et væsen, der døde af elskovskval* (Schnack, Anton, 1951, i *Die neue Zeitung*, 5/ 6 1951).
- 65 Sprengel, Kurt, 1817, *Geschichte d. Botanik* I, Altenburg, s. 479.
- 66 Marcellus, E., 1889, *De medicamentis liber*, ed. G. Helmreich, Lipsiae, s. 33, 63.
- 67 Her efter Marzell, Heinrich, 1926, *Alte Heilkräuter*, Jena, s. 19.
- 68 Söhns, Franz, ⁴1907, *Unsere Pflanzen*, Leipzig, s. 95.
- 69 Höfler, M., 1911, i *Archiv für Geschichte d. Medizin* 5, s. 267.
- 70 Grigson, Geoffrey, 1955, *The Englishman's Flora*, London, s. 48 – Nuphar-navnet *crazy, crazy-bet* (Somerset) herhen?
- 71 *Revue des traditions populaires* 23, 1908, s. 261.
- 72 Rolland [note 14], s. 155.
- 73 Hewe, Nils, 1949, *Läkeväxternas sällsamma historia* I, Helsingfors, s. 76; Rolland [note 14], s. 151; Correvo, H., 1917, *Plantes et santé*, Paris, s. 199.
- 74 Rolland [note 14], s. 151, 157; Correvo [note 73], s. 199.
- 75 Jvf. Dodonæus, R., 1583, *Stirpium historiae pemptades. sex.*, Antwerpen.
- 76 Pantu, Zach. C., ²1929, *Plantele cunoscute de poporul român*, Bukarest, s. 74.
- 77 Dragendorff, G., 1898, *Die Heilpflanzen der verschiedenen Völker und Zeiten*, Stuttgart, s. 210; om *Nymphaea capensis*: i modsætning til de europ. arters antafrodisiakiske virkning

- provokerer denne til ekscesser (Conard [note 8], s. 22).
- 78 Rousseau, Jacq., 1947, i *Les Archives de Folklore* 2, s. 154, 167.
- 79 Rousseau, Jacq., 1945, *Études ethnobotaniques Québécoises*, Montréal, s. 43.
- 80 Hewe [note 73].
- 81 Smid, Henrik, 1923 [1556], *Lægebog med tilhørende urtebog og syltebog*, Aalborg, s. 47a, 71a.
- 82 Dansk Folkemindesamling 1906/23 > Tholle, Johs., 1934, i *Hardsyssels Aarboeg* 28, s. 30; H. P. Hansen fra Midtjyll. ca. 1914.
- 83 Roi, Jacques, 1955, *Traité des plantes médicinales Chinoises*, Paris, s. 127f.
- 84 Bredon, Juliet & Mitrophanow, Igor, 1937, *Das Mondjahr*, Wien, s. 368.
- 85 Hauberg, P., 1927, *En middelalderlig dansk Lægebog*, København, s. 42, 48 – efter ty. lægebog ca. 1400.
- 86 *Det arnamagnæanske håndskrift* 187.80, 1886, udg. af Viggo Såby, København, s. 94.
- 87 I et gl. hollandsk herbarium anvendes *water van seekenncken* til at stryge hovedet med mod feber: Hauberg [note 85], s. 94.
- 88 Begge har en adstringerende virkning på diarré: *The Dispensatory of the United States*, ²⁴1947, Philadelphia.
- 89 Hansen, H. P., 1943, *Kloge Folk* II, København, s. 247.
- 90 Ibid. I, 1942, s. 217; Tholle [note 82] (Lomborg-egnen).
- 91 Danske Folkemindesamling 1906/23 ca. 1880.
- 92 Tang Kristensen, E., 1922, *Gamle Raad for Sygdomme hos Mennesket*, Viborg, s. 296 – eller omtydning af alkannarod? af tyrkerne anv. til at farve hænder, fødder og hår: *Revue des traditions populaires* XXVII, ÅR, s. 144.
- 93 Tang Kristensen [note 92], s. 167, D 386.
- 94 Ibid., s. 253; Dragendorff [note 77]; Buchan, W., 1797, *Huuslægen* III, København, s. 104; Osiander, J., 1842, *Folkelegemidler*, København, s. 226. Når roden af mange planter anbefales mod tandsmerter, kan det skyldes dens indhold af garvesyre eller visse alkaloider.
- 95 Boers, Kristen, 1939, *Dansk veterinær Folkemedicin*, Horsens, s. 154, 310.
- 96 Ibid., s. 192.
- 97 Hornernann, J. W., ²1806, *Forsøg til en dansk oeconomisk Plantelære*, København, s. 515.
- 98 Tillhagen, Carl-Herman, 1958, *Folkelig lækekunst*, Stockholm, s. 178.
- 99 Ibid., s. 246.
- 100 Hornemann [note 97], s. 516.
- 101 Retzius, A. J., 1806, *Forsøk til en Flora oeconomica Sveciæ* II, Lund, s. 469.
- 102 Linné, Carl von, 1910, *Linné's botaniske "Prælectiones privattissima" på Hammarby 1770* (Martin Vahl's håndskrift) (Bergens Museums Aarbok, nr. 1), Bergen, s. 39; sm. Forf., 1952 [1747], *Herbationes Upsalienses* I, Uppsala, s. 26; Retzius [note 101].
- 103 Wergeland, Henrik, 1831, *Den norske Bondes nyttige Kundskab ...*, Christiania, s. 24.
- 104 *The Herbal of Rufinus*, 1946, ed. Lynn Thorndike, Chicago, s. 205.
- 105 Fischer [note 13], s. 200.
- 106 Grigson [note 70].
- 107 *Folk-Lore* LXII, 1951, s. 328.
- 108 Rendall, Vernon, 1934, *Wild Flowers in Literature*, London, s. 47.
- 109 Andel, M. A. van, 1909, *Volksgeneeskunst in Nederland*, Utrecht, s. 416.
- 110 *Egerland* 32, 1928, s. 64.
- 111 Wartmann, B., ²1874, *Beitrage zur St. Gallischen Volksbotanik*, Wien, s. 51f.
- 112 Alksnis, J., 1894, i *Historische Studien aus d. pharmakolog. Inst. d. Universität Dorpat* IV, s. 215f.
- 113 Dragendorff [note 77], s. 211.
- 114 *Heil- und Gewürzpflanzen* XVII, 1936, s. 31.
- 115 Wartmann [note 111]; Schramek, Josef, 1915, *Der Böhmerwaldbauer*, Prag, s. 262.
- 116 Pieper, Rich., 1897, *Volksbotanik*, Gumbinnen, s. 27.
- 117 Ibid., s. 28 < Anonymus, Philomusus, 1576, *Horn des Heyls menschlicher Blädigkeit*, Strassburg.

- 118 Rolland [note 14], s. 151 (fra bog 1716).
- 119 Grigson [note 70].
- 120 Krebel, Rudolph, 1858, *Volksmedizin und Volksmittel verschiedener Völkerstämme Russlands*, Leipzig, s. 162, 168.
- 121 Pantu [note 76].
- 122 Krebel [note 120], s. 169.
- 123 Ossadcha-Janata [note 57], s. 12f.
- 124 Gessner [note 59].
- 125 Dyer, T. F. Thiselton, 1889, *Folklore of Plants*, London, s. 693.
- 126 Marzell, Heinrich, 1935, *Neues Illustriertes Kräuterbuch*, Reutlingen, s. 407 (Østpreussen 1703, Thüringen 1892).
- 127 Alksnis [note 112], s. 241.
- 128 Ossadcha-Janata [note 57], s. 13.
- 129 Adair, James, 1775, *The History of the American Indians*, London, s. 410.
- 130 Smith, Huron H., 1932, *Ethnobotany of the Ojibwe Indians* (Bulletin of the Public Museum of the City of Milwaukee 4, nr. 3), Milwaukee, s. 376.
- 131 Densmore, Frances, 1928, i *44th annual rep. of the Bureau of Amer. Ethnology*, s. 288, 342f.
- 132 Smith, Huron H., 1933, *Ethnobotany of the Forest Potawatomi Indians* (Bulletin of the Public Museum of the city of Milwaukee 7, nr. 1), Milwaukee, s. 65.
- 133 Teit, James A. & Steedman, Elsie V., 1930, *The ethnobotany of the Thompson Indians of British Columbia* (45th ann. rep. Bur. Amer. Ethnology), Washington, s. 460.
- 134 Smith [note 130].
- 135 Gunther, Erna, 1945, *Ethnobotany of Western Washington*, Seattle, s. 29.
- 136 Smith, Huron H., 1928, *Ethnobotany of the Meskwaki Indians* (Bulletin of the Public Museum of the city of Milwaukee 4, nr. 2), Milwaukee, s. 195.
- 137 Coon, Nelson, 1957, *Using Wayside Plants*, New York, s. 89, 216.
- 138 Browne, Ray B., 1958, *Popular Beliefs and Practices from Alabama*, Berkeley, s. 26.
- 139 Rousseau [note 81], s. 167, og sm. Forf. [note 79], s. 45.
- 140 Stuart, G. A., 1911, *Chinese Materia Medica. Vegetable Kingdom*, Shanghai, s. 278–81, 287.
- 141 Roi [note 83].
- 142 Dragendorff [note 77], s. 210f.
- 143 Ibid.
- 144 Ibid.
- 145 Ibid.
- 146 Ibid.; Pisonis, G., 1648, *Historia naturalis Brasiliae*, Lugduni.
- 147 Berendes, J., 1891, *Die Pharmazie bei den alten Culturvölkern I*, Halle, s. 10.
- 148 Lewin, L., 1922, *Die Fruchtabtreibung durch Gifte und andere Mittel*, Berlin, s. 201.
- 149 Aigremont (pseudonym), 1909, *Volkserotik und Pflanzenwelt II*, Berlin, s. 54f.
- 150 Hertel, Joh., 1910, *Tantrakhyayika*, Berlin, s. 142f.; Somadeva [note 34], s. 553f.
- 151 Leyel [note 59].
- 152 Weck, Wolfgang, 1937, *Heilkunde und Volkstum auf Bali*, Stuttgart, s. 81, 86f., 120, 230.
- 153 Stuart [note 140], s. 170; Dragendorff [note 77]; Roi [note 83].
- 154 Dragendorff [note 77].